

rationis, sed præsupponunt non solum essentiam sed intellectum et voluntatem. Hocce vero principium motus quod *natura* nuncupatur, vel est proximum et adæquatum, nempe, essentia rei; vel inadæquatum et radicale, scilicet, forma substantialis, quæ habetur tanquam prima radix et ratio activitatis in re, cujus etiam essentiam determinat, constituit ac ab aliis distinguit. (1) *Ulli in hoc sermone dicitur, quod*

3.º Atque omnia hæc intelligenda veniunt de motu strictiori ac proprio physicorum sensu accepto, hoc est, de mutatione sensibili corporum, sive ea instantanea sit, ut generatio substantiæ, sive succesiva, ut alteratio et motus localis; cui postremæ tantum in rigore convenit allata motus notio et definitio, priori vero per quamdam accommodationem.

Cæterum, motus quandoque latissime sumitur pro omni operatione vel actu; quo sensu Deo etiam tribuitur: quandoque vero minus late pro qualibet mutatione, qua aliquid acquiritur vel amittitur; quo sensu Deo qui est prorsus immutabilis non congruit, congruit tamen angelis qui mutationi accidentali subsunt, ac etiam spiritualibus operationibus intelligendi et volendi. Cum de motu apud physicos et sine addito agitur, excluduntur ejusmodi significationes latiores motus.

4.º Ex dictis plane consequitur, corpus non posse cor-

(1) Veteres naturam, de qua hic sermo habetur, definiabant cum Aristotele: *Principium et causa motus et quietis, ejus in quo est, primo et per se et non secundum accidens*. Motum vero in genere sumptum sic: *Actus entis in potentia prout in potentia*.

Quæ quidem definitionis, subobscuræ satis sunt, prout non raro contingit apud Stagiritam, maxime verò quoad eos qui hujus philosophi terminologiam penitus ignorant. Cæterum, quamvis allatæ definitiones obscuritati quoad terminus subsint, verissimæ tamen sunt quoad rem significatam. Prima etenim significat, naturam de qua hic loquimur, esse principium motus naturalis, sensu a nobis exposito. Altera significat, rem motam, quatenus actuali motui subiectam, esse simul in potentia et actu, iuxta duos terminos quos respicit: sic dum homo movetur a loco A ad locum B, dum actu pertransit spatium interjectum C, est in actu respectu loci A quem deseruit et a quo incepit motus, et simul in potentia respectu loci B quem nondum assecutus est.

pus aliud movere vel in corpus agere, nisi eidem vel immediate, vel mediate jungatur. Cum enim accidens de subiecto in subjectum migrare nequeat, corpus A nequit motum communicare vel imprimere et producere in corpore C ab eo sejuncto et remoto, nisi movendo prius corpus B interjectum, quod semel motum, si immediate contingat corpus C, ipsum movere aut in illud agere poterit. Quod ipsum confirmatur experientia et communi sensu, quibus edocemur, dum aliquid patimur vel impressionem sensibilem recipimus, causam statim querere, vel in corpore aliquo nos circumstante, vel in corpore ratione et ope cujus vis et actio causæ ad nos usque perferre potuerit.

5.º Igitur non immerito aiebant Scholastici quod *movens et motum oportet esse simul*; quia, nimirum, corpus agens et movens, debet conjungi corpori moto et patienti, vel contactu *quantitatis*, vel saltem contactu *virtutis*, agendo in corpus patiens dum prius agit in corpora intermedia, eaque immutat. Idem exprimi posset dicendo, corpus agens esse præsens corpori patienti, vel præsentia *suppositi*, vel præsentia *virtutis*.

6.º In quolibet motu physico, sive succesivo, sive instantaneo, illud a quo motus incipit dicitur *terminus a quo*, illud vero ad quod terminatur, *terminus ad quem*. Sic in generatione substantiali, res vel substantia quæ corrumpitur, dicitur terminus a quo generationis, res vero ipsa vel substantia de novo generata, dicitur terminus ad quem. Similiter in motu locali, locus a quo motus incipit, et ille in quo quiescit, designant terminum *a quo* et terminum *ad quem* ejusdem.

ARTICULUS TERTIUS.

De tempore.

Quia motus ipsaque corpora quæ Cosmologia universim considerat, tempore dicuntur mensurari, hujus naturam vestigare oportet. Quod ut breviter perficiamus pro ratione elementarii operis, quid nobis in perdifficili hac controversia probabilius videatur, hic exhibemus.

1.º Quoniam tempus ut duratio quædam concipitur, scire oportet durationem nihil esse aliud quam *permanentiam rei*

in esse seu existentia. Cum ergo permanentia ejusmodi nihil sit aliud quam mera continuatio rei existentis, realiter non distinguitur ab ipsa rei existentia, cui nihil proinde addit nisi ens rationis, quatenus ratio concipit existentiam ut continuam et permanentem in re. Cæterum, utrum realiter distinguatur ab ipsa re durante, determinandum erit juxta opinionem quam quis amplectatur circa realem distinctionem essentialis ab existentia; qui enim hujusmodi distinctionem inficiantur, inficiari quoque debent realem distinctionem durationis a re vel essentia durante.

2.º Res autem quæ in suo esse perdurant ac permanent, ad tria genera revocari queunt. Nam Deus ita permanet in suo esse, ut sit omnino immutabilis tam quoad essentialitatem quam quoad operationem, nihil in eo incipit aut desinit esse, nihil acquirit aut amittit. Quædam vero sunt naturæ, quæ immutabilitatem quandam participant quoad esse, quatenus proprium esse semel receptum, perpetuo ac immortaliter ratione servant ex propria natura; attamen mutationi sunt obnoxie quoad operationes, cujusmodi sunt angeli et animæ rationales. Quædam tandem res mutationi sunt obnoxie, non solum quoad operationes, sed quoad ipsum esse; cujusmodi sunt substantiæ materiales, quæ generationi ac corruptioni subsunt, ac præsertim accidentia ea quorum natura in variatione sive alteratione consistit, ut motus successivus.

3.º Igitur, juxta triplex hocce rerum genus, triplex quoque durationis genus non incongrue assignatur. Horum primum dicitur *æternitas*, quæ est duratio rei prorsus immutabilis tam quoad esse quam quoad operationem: secundum, est duratio seu permanentia in esse rei, quæ sit invariabilis quoad esse receptum, sed non quoad accidentia vel operationes; quod durationis genus *ævum* appellari solet: tertium genus, constituitur per durationem vel permanentiam in esse ejus rei, quæ sit mutationi obnoxia quoad esse simul et operationem; atque ad hocce durationis genus spectat *tempus*, de quo hic agitur. *Æternitas* definitur a Divo Thoma cum Boetio: *interminabilis vite tota simul et perfecta possessio*. *Ævum* vero apud eundem Divum Thomam definitur: *duratio entis permanentis quod compatitur transmutationi, scilicet, accidentalem*. Demum,

4.º *Tempus* ab eodem definitur cum Aristotele: *numerus et mensura motus secundum prius et posterius*.

Ubi magnopere notandum, quod si *ly motus*, accipiatur pro solo motu locali, tunc hæc definitio non convenit tempori *in seipso et absolute sumpto*, sed tantum tempori *quoad nos* sive quoad usum et applicationem communem ad vitam humanam, quatenus, nempe, motus numeramus ac mensuramus accipiendo prius et posterius in ipsis per comparisonem ad alium motum superiorem et magis uniformem, ut motum horologii per comparisonem ad motum solis vel stellarum. Si vero *ly motus* accipiatur non pro solo motu locali, sed pro qualibet mutatione et alteratione rerum, sive ea motus proprie dictus sit, sive instantanea mutatio, eaque sive materialis, sive spiritualis, dummodo eandem percipere ac experiri possimus, tunc præfata definitio convenit tempori secundum se et absolute sumpto, quia revera temporis notionem seu ideam efformamus quatenus accipimus seu consideramus prius et posterius in rebus mutationi et successioni obnoxiiis. Hinc etiam in hypothesi quod perturbarentur motus, quos, ut plurimum, adhibemus ad alios motus ipsorumve durationem mensurandam, adhuc temporis notio ac realitas apud nos perseveraret, propter perseverantiam aliarum rerum, ac præsertim nostrarum operationum et affectionum, quarum mutationes et successiones, et percipere, et cum aliis conferre possumus (1).

(1) Qua in re bene habet Balmes dum scribit: «La medida del tiempo no es mas que la comparacion de las mudanzas entre si.

Para nosotros sirven de medida primitiva aquellas mudanzas que nos parecen inalterablemente uniformes. Por esto hemos tomado el movimiento solar... ¿Qué sucedería, pues, si el sol aumentando su velocidad hiciese su revolucion en la mitad del tiempo? Las horas, ¿permanecerian las mismas? Es preciso distinguir. Si la alteracion se verificase únicamente en el movimiento solar, entonces percibiríamos la discordancia con todos los demás movimientos; y por lo mismo, hallando la alteracion en el sol continuaríamos refiriendo las horas como cosas fijas, á otras medidas, á nuestro movimiento, á nuestros relojes, á los demás astros.

Pero si suponemos que todo se altera á un mismo tiempo y en la misma proporcion... pero de tal modo que la rapidez de nuestros

5.º Ergo tempus in seipso spectatum, est quidem aliquid reale, sed non distinctum realiter a motu vel mutatione rerum quæ per ipsum mesurantur: quandoquidem tempus, prout in rerum natura seu extra mentem existens, nihil est aliud quam rerum successio et mutatio. Hujusmodi vero rerum successiones, seu, ut habet D. Thomas, *prius et posterius in motu*, quatenus per nostram mentem invicem conferri ac numerari possunt, constituunt apud nos notionem vel ideam temporis. Unde merito D. Thomas (1): «Tempus est utcumque ens sine anima, si contingit motum esse sine anima. Sicut enim ponitur motus, ita necesse est poni tempus, quia prius et posterius in motu sunt, et hæc, scilicet, prius et posterius motus, in quantum sunt numerabilia, sunt ipsum tempus.» Itaque realitas temporis a nostra mente non pendet atque revera extra animam existit, sicut revera existit extra nos realitas motus vel mutationis cum qua identificatur; ast notio rationalis sive idealis et adæquata temporis includit aliquid rationis, seu elementum quoddam subjectivum, nempe, perceptionem relationis inter partes motus, seu diversas rerum mutationes (2).

6.º Quod si temporis realitas, cum realitate motus identificatur, consequitur plane, nihil temporis actu præsens posse existere nisi aliquid indivisibile, cum etiam motus eo ipso quod transitum de non esse ad esse sive successione involvat, nihil actu præsens habeat nisi indivisibile quidpiam; quia esse et non esse simul accepta, quæ ad motum et successionem requiruntur, præsentiam simultaneam non pa-

pensamientos no haya crecido; entonces descubriremos una alteracion que no sabremos si atribuir al mundo ó á nosotros...

Si esta rapidez se nos comunica tambien á nosotros, de modo que si tal ó cual série de pensamientos que antes correspondian á tantos minutos, se haga en la mitad, entonces hallaremos en todo una perfecta correspondencia y nos será imposible percibir la mudanza.» *Filos. Fund.*, lib. 7.º, cap. 5.º

(1) *Physic.*, lib. 4.º, lect. 23.

(2) Consentiant in re hæc D. Thomas et Balmès, qui scribit: «El tiempo, pues, en las cosas, es la sucesion de las mismas; su ser y no ser; el tiempo en el entendimiento, es la percepcion de esta mudanza, de este ser y no ser.» *Filos. Fund.*, lib. 7.º, cap. 4.º

tiuntur, saltem juxta perceptionis et rationis ordinem (1).

Merito igitur dicitur quod tempus nihil habet vere præsens, nisi *nunc*, vel instans indivisibile; ex quo inferitur quod in rigore philosophico, nullum datur *tempus præsens*, tum quia præsentia permanentiam quandam involvit, quam excludunt entia successiva; tum quia *tempus*, qua tale, includit successionem; instans vero præsens, utpote indivisibile, successionem excludit.

7.º Ex hucusque expositis colligi possunt subjecta

Corollaria:

1.º Tempus, prout sejunctum ac præcisum a motu sive a rerum mutationibus, nihil reale est, possetque dici ens rationis; nam id quod tempus motui superaddit, est comparatio inter varias rerum mutationes, seu inter partes motus, ac proinde rationis quædam relatio.

2.º Tempus locum habere nequit respectu entis quod nulli mutationi subjiatur. Hinc Deus, qui solus ejusmodi ens existit, non tempore, sed æternitate mensuratur.

3.º Sublatis rebus mutationi obnoxiiis, tollitur necessario tempus; cum hujus realitas et esse, cum realitate et esse mutationis rerum identificetur.

4.º Tempus proinde inceptit cum ipso mundo motui ac mutationibus obnoxio, nec sine illo subsistere posset. Ergo tempus quod mundum præcessisse concipimus, vel potius imaginamur, non est tempus verum ac reale, sed illusio quædam imaginationis, cui recta ratio minime adstipulatur.

(1) Apposite ad rem D. Thomas: «Motus non habet esse fixum in rebus, nec aliquid actu (præsens) invenitur in rebus de motu, nisi quoddam indivisibile motus... sed totalitas motus accipitur per considerationem animæ comparantis priorem dispositionem mobilis ad posteriorem. Sic igitur et tempus non habet esse extra animam nisi secundum suum indivisibile. Ipsa tamen totalitas temporis accipitur per ordinationem animæ numerantis prius et posterius in motu.» *Ibid.*

ARTICULUS QUARTUS.

De spatio.

De spatio, ut brevi oratione dicamus, præ oculis habeatur quod nos hic, propter maximam rei obscuritatem (1), probabilia potius quam demonstrata insectabimur et offeremus. Nihilominus tamen,

1.º Ut demonstratum ac omnino certum tenemus, spatium non esse ipsam Dei immensitatem: 1.º Quia spatium, quævis tandem sit ejus realitas ac intima natura, dimensiones seu extensionem quantitativam includit; spatium enim nihil aliud est quam *intervallum interjectum inter duas vel plures corporum superficies*, ut inter parietes cubiculi, si de spatiis particularibus loquamur. Quod si ad spatium in genere conceptum quis confugiat, cum illud sit *capacitas quædam, quæ corporibus repleti potest*, consequitur plane, spatium

(1) Hujus rei obscuritas ac difficultas maxima, satis constat, vel ex ipsis Philosophorum sententiis variis, ac non raro oppositis. Nam, ut omittamus Epicurum, qui vacuum spatium annumeravit inter principia interna corporum, non defuere inter Scholasticos ipsos, qui assererent, spatium esse ipsam immensitatem Dei, ut Lessius, apud quem «immensitas divina est primum et intimum intervallum, seu spatium, origo omnis intervalli, et spatium omnium spatiorum.» Huic sententiæ, ex toto vel ex parte adhæserunt Morus, Clarke, Fenelon, Newton cum aliis, qui ajunt spatium esse ipsum Deum, ac proinde ens infinitum: quos inter postremus addit, Deum res ipsas cernere *in spatio infinito tanquam sensorio suo*. Cartesius, apud quem corporum essentia constituitur per trinam dimensionem, spatium confundit cum ipsis corporibus, eumque infinitum simul supponit, non secus ac ipsam materiam vel extensionem. Quidam existimant, spatium esse substantiam a corporibus in eo positis realiter distinctam. Alii, inter quos Gassendi, putant quod spatium non est nec substantia, nec accidens, sed ens quoddam incorporeum, a spiritibus, spiritualibusque accidentibus distinctum. Leibnitz docet, spatium nihil esse aliud quam ordinem, seu relationem quandam inter res non solum actu existentes, sed etiam mere possibles. Nota demum est sententia Kant asserentis, spatium nullam objectivam realitatem habere, sed esse meram formam subjectivam, in subjecto corpore percipiente positam *a priori*.

quodvis reale concipi tanquam mensuræ, ac proinde extensioni subjectum, eo ipso quod extensa ac mensurabilia sunt corpora, quæ in eo locari queunt (1). Ergo spatium est aliquid extensione, ac proinde partibus constans. Atque immensitas Dei, utpote proprietas sive attributum divinum, identificatur cum ipsa Dei essentia et substantia, que proculdubio simplex omnino ac inextensa existit. Ergo repugnat spatium reale, seu in quo continentur corpora realia, esse immensitatem Dei, aut quodvis Dei attributum (2).

2.º Immensitas est attributum quo Deus intimam præsentiam habere potest quoad corpora etiam possibilea; unde immensitas æque Deo convenit, sive mundus existat, sive nullus existeret (3).

(1) Dico spatium reale, quia quod attinet ad spatium illud quod extra mundum, sive destructo mundo concipimus, ostendimus postea, verum spatium non esse, sed merum imaginationis lusum et figmentum.

(2) «Si el espacio, inquit Balmes, es una propiedad de Dios, es Dios mismo; pues todo lo que hay en Dios, es Dios. Luego, siendo el espacio esencialmente extenso, Dios será extenso tambien.» *Filos. Fund.*, lib. 3.º, cap. 10.

(3) Siquidem, aliud est immensitas, aliud ubiquitas in Deo; sicut aliud est in ipso omnipotentia, et aliud realis mundi creatio qua Creator denominatur. Sicut ergo si Deus mundum non produxisset non diceretur *Creator*, et tamen vere diceretur *Omnipotens*, seu potens ad creandum infinita, ita si mundus non existeret Deus non esset *ubique*, quia realis præsentia non habetur ad nihilum, sive ad res quæ non existunt; esset tamen *immensus*, quia habet in sua essentia aptitudinem, seu vim ad intimam præsentiam quarumlibet rerum statim ac existant. Cujus rei ac discriminis philosophicam rationem assignat D. Thomas, verbis hisce: «Cum dicitur: *Deus est ubique*, importatur quædam relatio Dei ad creaturam fundata super aliquam operationem, per quam Deus in rebus dicitur esse. Omnis autem relatio quæ fundatur super aliquam operationem in creaturas procedentem, non dicitur de Deo nisi ex tempore, sicut Dominus, et Creator, et hujusmodi; quia hujusmodi relationes, actuales sunt, et exigunt actu esse utrumque extremorum.» *Sentent.*, lib. 1.º, Dist. 37, q. 2.º, art. 3.º

Ex quibus colliges, non omnino exactam esse notionem quam circa immensitatem adoptare videtur Balmes, dum scribit. «La inmensidad es aquel atributo por el cual Dios está en todas partes: ese atributo es el que dice relacion á la extension.» *Loc. sup. cit.*

Porro, si mundus nullus esset, nec spatium reale esset: siquidem, sublato mundo, solum remanent Deus ex una parte, et nihilum ex alia, quorum neutrum extensionem habent. Atque

3.º Ex hoc facile ac necessaria consecutione inferitur, spatia illa quæ concipimus, sive extra mundum, sive in loco actualis mundi antequam hic produceretur, identificari cum nihilo, ac proinde nullam objectivam realitatem habere, sed esse puras illusiones imaginationis, quæ et mundi magnitudinem indefinite auget, et nihil sibi repræsentare aut percipere potest, nisi sub specie et ratione extensionis. Præterea, spatium illud, quod extra mundum, et ante mundum imaginamur, vel est substantia, vel accidens; et cum accidens necessario supponat substantiam in qua recipiatur, si spatium illud supponatur reale, supponere simul oportet aliquam substantiam realem. Jam vero ejusmodi substantia, vel est increata, vel creata: si primum, illud spatium erit ipse Deus, qui est unica substantia increata, habebimusque Deum extensum et mensurabilem: si secundum, destruitur ipsa hypothesis spatii extra mundum existentis; quidquid enim reale et creatum est, mundo ipso continetur, cum non aliud sit mundus quam universitas rerum creatarum realem existentiam extra Deum habentium.

4.º Rejicienda similiter sententia, tum illorum qui ajunt spatium esse substantiam, tum illorum qui spatium habent ut ens incorporeum dimensionibus *spatialibus* præditum, quæ improductæ et a Deo independentes sint. Nam illa substantia, si daretur, corporea, seu extensa esset, cum spatium extensionem involvat: ergo 1.º ipsa indigeret alio spatio, cum omnis res extensa spatium necessario exigat et occupet: 2.º opus esset ut corpora reliqua in eo locata cum ipso

Duo inexacta hic habentur. Nam. 1.º, id quo Deus actu est vel existit in rebus, est *ubiquitas*, hoc est, applicatio actualis, seu actus secundus immensitatis, potius quam immensitas, quæ in Deo reperitur, etiam dum in nullo loco existit. 2.º Immensitas non ad solam extensionem dicit aut includit relationem; quandoquidem, Deus immensitatem habet, quatenus est intime et substantialiter præsens omnibus creatis rebus, sive extensis, sive inextensis, quales sunt Angeli.

penetrarentur, darenturque proinde duæ res extensæ in eodem loco. Quod attinet ad gassendianam opinionem, ea magis adhuc abhorret a recta ratione et philosophia christiana, quæ uno ore nos docent nihil reale extra Deum existere, quod ab ipso productum non sit, ab eoque non pendeat: ergo ens illud incorporeum cum dimensionibus *spatialibus*, vel nihil reale est in se ipso, ac proinde spatium erit nihil, vel non est improductum et independens a Deo, ut comminiscitur Gassendi theoria.

5.º Igitur, cum spatium ex una parte sit aliquid reale, cum distantia, dimensionibus ac mensurabilitati subjiciatur; et ex alia parte nequeat esse aliquid Dei, aut substantia a mundanis corporibus distincta, solum superest ut dicamus, ipsum nihil esse aliud in rerum natura sive prout extra nostram mentem, quam ipsam corporum extensionem.

Itaque: 1.º *spatium particulare* v. g. spatium hujus camerae, sunt dimensiones corporum ejus capacitatem occupantium: 2.º *spatium universale*, sunt dimensiones corporum omnium ex quibus mundus coalescit, simul per intellectus abstractionem acceptæ: 3.º *spatium infinitum*, est extensio a qua per intellectum removemus terminum sive finem: 4.º *spatium imaginarium*, hoc est, spatium illud quod extra mundum, et ante mundum ut realiter extensum ac existens sibi objicit imaginatio, hujus est illusio, cui nulla realitas objectiva respondet (1).

(1) Nobiscum in re hac consentit Balmes, qui simul ex hac doctrina corollaria quædam infert, quibus et nos adsentimur, nec abhorrent a mente D. Thomæ. En ejus verba: «Resumiendo esta doctrina, y deduciendo sus consecuencias, podríamos decir:

1.º Que la idea del espacio es la idea de la extensión misma de los cuerpos.

2.º Que la idea del espacio es la idea de la extensión. (Utique: sed non extensionis secundum se spectatæ, sed sub ratione formali capacitatis ad corpora extensa recipienda; unde spatium addit extensioni non quidem aliquid reale, sed relationem rationis, quatenus extensio concipitur ab intellectu cum præcisione a determinata natura corporis, et cum potentia seu *capacitate* ad alia recipienda).

3.º Que las diferentes partes concebidas en el espacio, son las